

L'empremta de Fabra i les Normes ortogràfiques a *La Veu de Catalunya* (1910-1917)*

CLARA BARNADA
Institut de Llengua i Cultura Catalanes
Universitat de Girona

A principi del segle xx, la situació de la llengua catalana no havia experimentat cap canvi substancial respecte a les darreres dècades del segle anterior, de manera que les reivindicacions lingüístiques continuaven essent les mateixes de final del xix. Així, a les pàgines de *La Veu de Catalunya* (LVC), dels anys deu, encara és habitual trobar articles com el següent:

A n'el pobre poble nostre, li pinten les injustícies de la vida després d'haverli llevat tota esperança: ve després el poder y li barra la escola ahont no s'hi pot entrar sinó pagant; un cop dintre, el mestre li parla en forma que ell no entèn y, com els romans amb els barbres predecessors, li fa creure que ses paraules son com udols de fera o crits d'home incivil; va als tribunals y se li fa justícia sense que'n compregui un mot, sense que entengui res, ni de qui l'acusa, ni de qui'l defensa, ni de qui'l judica.

Trista sort la del nostre poble [...] pera la vida baixa, pera la blasfemia, el català li serveix; pera la vida espiritual, pera la vida de la cultura, li proscriuen el llenguatge maternal.¹

El fragment citat, a banda d'il·lustrar la situació de la llengua catalana a principi de segle, també posa de manifest l'ús de la premsa com a plataforma de reivindicació nacionalista. Reivindicació que, a LVC, s'articularà en bona mesura

* Aquest estudi s'inscriu en la línia de recerca del projecte del Ministeri d'Educació i Ciència (MEC) «Las representaciones de la lengua catalana en la historia» (FFI2008-04496/FILO). Vull fer constar el meu agraïment a Narcís Iglésias per la lectura crítica del text i pels encertats consells que em va oferir. No cal dir que les mancances que hi pugui haver són només atribuïbles a l'autora.

1. Josep PUIG I CADAFALCH (1910), «La nostra llengua expulsada», *La Veu de Catalunya* (15 deembre).

entorn de la llengua. Mentre que en una primera etapa, es denuncia l'estat en què es troba l'idioma, més endavant el diari es convertirà en una eina de difusió de la campanya cultural i lingüística que s'havia encetat i que havia de conduir a la modernització de la llengua catalana, dotant-la de prestigi, i de les infraestructures característiques d'una cultura normalitzada.

Aquest activisme cultural passa per l'acció de la Lliga Regionalista. L'activisme de la Lliga, segons un estudi de Grau (2006, p. 10), es desplega en dos fronts: «un d'intern, que es resumeix en l'obra de codificació i, un d'extern, que s'ocupà de defensar i d'estendre l'ús públic del català i d'impulsar la presència d'aquesta llengua en els àmbits oficials». Si la Lliga va tenir realment un paper clau en l'obra de modernització del català, pot resultar interessant de veure, doncs, com es va vehicular la qüestió lingüística a les pàgines del diari —portaveu d'aquesta formació política—, i, sobretot, analitzar quina va ser la presència de Fabra a les pàgines de *La Veü* i fins a quin punt el diari va incidir en la consolidació de la seva obra.

Sabem que Fabra, malgrat que mai no havia destacat com a activista polític, era conegut per la seva vessant esquerrana. Això va fer que col·laborés més activament amb diaris republicans i catalanistes com *El Poble Català* i *La Publicidad*.² Per tant, la principal col·laboració en premsa de Fabra està continguda en aquestes publicacions.³

En canvi, la relació de Fabra amb el diari conservador LVC va ser més residual i passava, sobretot, per la important obra de defensa i de reivindicació de la llengua catalana que duia a terme aquesta publicació, missió amb la qual Fabra va estar altament compromès tota la seva vida. Al seu torn, la professionalitat del gramàtic en el camp d'estudi lingüístic i el seu compromís amb la cultura catalana van fer que Prat de la Riba s'interessés per ell i que LVC es convertís en la plataforma més gran de difusió de la seva obra, sobretot de les *Normes*.

Cal tenir en compte que LVC, segons l'estudi de Gómez Mompert (1992, p. 133-135), ocupava el sisè lloc pel que fa a la difusió dels diaris barcelonins, arribant a un tiratge de vint mil exemplars l'any 1913. Es tracta, doncs, de la principal publicació en català de les primeres dècades del segle xx⁴ —i, d'altra banda, de la més longeva fins al moment en català, amb gairebé quaranta anys de publicació al seu darrere.

Comencem a resseguir les pàgines de LVC a partir de 1910, un cop ja havia tingut lloc la conversió d'aquesta publicació en diari.⁵ Fabra, en aquella època, ja

2. A partir de 1922, el diari catalanitzava el seu nom i passa a ser *La Publicitat*.

3. Destaquen la sèrie de vint-i-tres articles que va publicar sota el títol «Qüestions gramaticals» el 1907 a *El Poble Català* i les cèlebres «Converses filològiques», que van aparèixer a *La Publicidad* entre 1919 i 1922, i que ja han estat objecte de diversos estudis.

4. Prudenci Bertrana envià una carta a LVC (6 abril 1914) perquè en fes difusió, ja que segons ell aquest era el diari «més llegit en terres catalanes» i això li permetia «la publicitat convenient a la lletra».

5. El primer de gener de 1899 apareixia, fill del setmanari homònim, *La Veü de Catalunya* com a diari.

havia establert contactes amb la premsa, quan juntament amb Casas-Carbó i Massó i Torrents havien començat a utilitzar *L'Avenç* com a plataforma per a la seva campanya gramatical. Tanmateix, la campanya no va reeixir en no obtenir el ressò desitjat i Fabra, empès per qüestions pragmàtiques, va marxar a Bilbao. La premsa va tornar a convertir-se llavors, en la distància, en una eina útil per a la difusió de les seves propostes gramaticals.⁶

Ara bé, segons ha sostingut Gifreu (2007) en el seu estudi sobre Fabra i la premsa, durant el període comprès entre 1908 i 1917, no hi ha a penes col·laboracions de Fabra en premsa perquè el gramàtic es va dedicar completament a la tasca de sistematització i de fixació de la normativa. No obstant això, penso que aleshores la campanya a favor de la llengua i de les *Normes* ja estava engegada. Almenys pel que fa a la LVC. Així ho avalen el nombre considerable d'ocasions en què la llengua és motiu de portada en aquest rotatiu i la quantitat ingent de notícies i articles referits a la qüestió lingüística des de perspectives molt diverses, que podem trobar entre les seves pàgines.⁷

Ho fa palès, però sobretot, la creació d'una columna específica, que portava per títol *Per l'unitat de l'idioma*, dedicada exclusivament a donar compte de la qüestió lingüística, arran de la publicació de les *Normes*. Aquesta secció va mantenir-se pràcticament diària durant tres mesos (des de la publicació de les *Normes*, el 31 de gener de 1913, fins a l'abril del mateix any). Oferia bàsicament la crònica de les adhesions per part de publicacions, editorials i personatges del món cultural de l'època. No ens aturarem en el detall dels noms, ja que pot consultar-se'n una relació exhaustiva en els estudis de Miracle (1998 [1968]) i Segarra (1985).

En canvi, sí que val la pena analitzar els textos d'adhesió, procedents de publicacions molt variades i d'arreu del territori català.⁸ Allò que més destaca, i pot sorprendre fins i tot, és l'entusiasme que es desprèn de tots els textos («Per fi la nostra llengua catalana ha arribat a la seva unitat ortogràfica de tant de temps enhelada» (LVC, *Per l'unitat de l'idioma*, 11 febrer 1913); «Era un clam unànim de tots els amants de la llengua catalana» (LVC, *Per l'unitat de l'idioma*, 15 febrer 1913)). La gran acollida que van tenir les *Normes* es deu, sens dubte, al fet que aquestes havien de posar terme a l'*anarquia ortogràfica* que imperava des de feia temps en la llengua catalana.

6. És d'aquesta etapa la publicació de les «Qüestions gramaticals» a *El Poble Català*.

7. Els textos citats en aquest estudi són tan sols una mostra representativa d'un treball més exhaustiu, que comprèn el buidatge de totes les notícies referents a qüestions lingüístiques publicades a LVC durant els anys 1910-1917.

8. LVC no només es fa ressò de les adhesions que tenen lloc al Principat sinó que també reporta textos procedents de Mallorca, València i Perpinyà. Se'n pot veure un exemple a les edicions dels dies 16 de març i 26 de juliol de 1913.

Però els diaris no es limiten a aplaudir la iniciativa de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), a acollir-s'hi i a publicar el text de les *Normes*, sinó que alguns en lamenten la complexitat, fins al punt de demanar-ne una simplificació: «Nosaltres lo que voldriem es que fos mes simplificada [...]. Dir lo que's vulgui dir amb mes senzillesa possible. Com mes senzill sera mes adeptes tindra, podrà no ser o no semblar erudit pero serà mes practic» reporta *Patria* de Valls (5 març 1913).

És per això que alguns demanen paciència als lectors suplicant que «no siguin massa exigents, sobre tot al principi, en que, per falta de costum passaran segurament moltes errades» (LVC, *Per l'unitat de l'idioma*, 11 febrer 1913).

Fins i tot, es demana «una major divulgació de les mateixes de la que se les hi ha donat avui» i, per tant, segons aquests «fora un gran bé la tirada d'alguns milers d'exemplars amb petit folletó per escampar-les per tot Catalunya» (LVC, *Per l'unitat de l'idioma*, 26 febrer 1913).

D'altra banda, la secció *Per l'unitat de l'idioma* també recull testimonis de personatges destacats del moment. És el cas de la carta que l'eminent romanista d'Alemanya, el doctor Vogel, tramet a Rubió i Lluch a través de LVC (26 abril 1913):

Vogel, malgrat que felicita la iniciativa de l'IEC, no s'està de ressaltar el fet que «a mi també'm costa escriure *reis* i les *lleis* amb la “i” minça, magra i desvalida, en lloc de la “y”, amb son róssec magestuós, i tindrè que vencer una forta repugnàcia per a escriure les “ç” que ens teniu prescrites».

Ara bé, la secció esmentada no és l'única apareguda amb motiu de les *Normes*, sinó que va crear-se a LVC un apartat homònim, dedicat a desenvolupar algun dels punts conflictius de la normativa fabriana. Va ser una iniciativa que desafortunadament no va tenir continuïtat. Tenim constància sols de tres textos durant l'any 1913. El primer tractava la qüestió de «Per, pera, per a i perquè» (16 abril); el segon, de «El sò de la “l” doble» (30 abril) i el darrer, de «Combinacions de verb i afixe. —Guionets i apòstrofs» (8 juny). L'autor de la columna, que firma amb el nom d'Esteve Arnau i que demostra tenir notables coneixements filològics, no és altre que Fabra, amagat sota un pseudònim.⁹

Però el tema lingüístic va filtrar-se a seccions ja existents del mateix diari, ho veiem en el cas del «Glosari» de Xènius, que també es farà ressò de la qüestió ortogràfica. Del 9 al 15 de maig de 1916 van aparèixer publicades a LVC una seqüència de cinc gloses sobre *L'ensenyament de l'ortografia*.¹⁰ Un exemple interessant el constitueix la primera (9 maig 1916), on es plantegen segons Xènius les mancan-

9. Vegeu l'aportació de Josep Murgades, «Textos desconeguts de Fabra», en el marc del II Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra». D'altra banda, aquest pseudònim de Fabra ja apareix recollit en l'obra de Josep Rodergas, *Els pseudònims usats a Catalunya*, on es comenta que *Esteve Arnau* era utilitzat per Fabra en temes lingüístics a la revista *L'Avenç*. No menciona, però, els textos de Fabra que van aparèixer publicats a LVC sota aquest pseudònim.

10. Textos recollits a l'obra completa d'Eugeni d'Ors.

ces de les *Normes*, ja que «aquest text no és un tractat: és un índex de problemes i solucions» i «d'aquells punts on no hi havia litigi, les *Normes* no resen paraula». El resultat, segons ell, és que «nois i noies preparats en ortografia catalana segons aquell viciós procediment [...] tenen cura de no deixar cap “y” ni per remei de mal» però, en canvi, «escriuen tranquil·lament, sobretot essent de certes regions, *Minerba, vola* i àdhuc *caro per carro* [...]».

A banda de conèixer les impressions d'Eugeni d'Ors gràcies a la publicació diària del seu «Glosari», LVC ens facilita les d'altres intel·lectuals com Bofill i Mates, Flos i Calcat, Prat de la Riba o Josep Carner,¹¹ a través dels seus articles publicats al diari.

Un d'interessant, ja que ens ofereix una síntesi de les reaccions dins del món intel·lectual català arran de l'aparició de les *Normes*, el constitueix el que sota el títol «Dos nacionalismes» va aparèixer publicat el 27 de març de 1915:¹²

Una qüestió com la de l'ortografia catalana [...] descobreix en la seva intimitat la psicologia dels dos nacionalismes. El nacionalisme de les línies primitives demana la llibertat ortogràfica, el camp qui puga [...] el Nacionalisme d'Estat necessita l'idioma com instrument i realitat de govern i de cultura [...]. I l'adquisició d'una unitat ortogràfica, és l'indici d'un començ de difusió i popularitat d'aquestes aspiracions. [...] L'Institut d'Estudis Catalans ha d'agrair que les seves *Normes ortogràfiques*, dictades només que per les seves publicacions, hagin estat acullides per un vast plebiscit favorable de la opinió, fins al punt que aquesta ortografia pot dir-se dues vegades normal. No solament noms il·lustres de la literatura catalana en sos camps, En Ruyra, En Costa i Llobera, En Joan Alcover, l'Excm. Sr. Bisbe de Vich, En Prat de la Riba, En Gabriel Alomar, En Morera i Galícia, En Guanyabens, En Planas i Font, amb la totalitat de la joventut literària, han acceptat les *Normes*, sinó que ho han fet les institucions capdals del catalanisme, els editors en llur Congrés, i gairebé tots els diaris i revistes. [...]

LVC no tan sols es va convertir en una plataforma de difusió de les *Normes* sinó també, com veurem a continuació, en un fòrum de debat, a través del gènere

11. Carner en les seves col·laboracions a LVC utilitza diferents pseudònims, per a aquest estudi ens interessen els textos que firma amb el nom de *Caliban*, corresponents a la secció «Varia», i que versen sobre la qüestió de la llengua. Pel que fa a Prat de la Riba, és prou conegut el seu article publicat a LVC el mateix dia en què van aparèixer les *Normes* (31 gener 1913) i en el qual feia una crida a la unitat del català, demanant que s'acceptessin les *Normes* en nom del patriotisme. En aquest sentit, també destaca l'article «Unitat espiritual», de Bofill i Mates, que va aparèixer publicat el 6 de febrer de 1913, en el qual ressalta la importància de la nova normativa, tot apel·lant a la consciència nacional perquè sigui adoptada immediatament.

12. Està signat tan sols amb una inicial, C. Tal com es troba documentat en *Els pseudònims usats a Catalunya*, de Josep Rodergas, podria tractar-se de Carles Capdevila i Recasens —que havia utilitzat la inicial del seu nom per firmar articles publicats en premsa. Hipòtesi que queda reforçada pel fet que aquest escriptor va incorporar-se, justament l'any 1915, com a redactor de *La Veu de Catalunya*.

epistolar. En aquest sentit, destaca la carta que Rubió i Lluch trameté a Carreras Candi a través del diari (18 juliol 1913), arran de les al·lusions personals que aquest va fer en la seva esmena a l'Ajuntament sobre les *Normes*.

És significatiu l'inici de la carta de resposta de Rubió i Lluch: «Com que les al·lusions han estat emeses en un document públic, no crec faltar a cap sentiment de delicadesa rectificant-les també publicament». És remarcable el fet que l'intercanvi de lletres —i d'impressions— entre els dos intel·lectuals fos a través de la premsa. En aquest sentit, el diari esdevé un testimoni únic i s'erigeix en una font d'informació indispensable per a l'estudi de la història de la llengua catalana.

Un altre punt de debat entorn de les *Normes*, com és sabut, es va establir en el Consistori dels Jocs Florals. *La Veu* també n'ofereix el seu particular testimoni («L'ortografia i la llibertat», LVC, 3 abril 1915):

El grupu de senyors d'edat —i és clar que no diem això com un retret— perquè es dona el cas de que tots els rebels a les *Normes* ortogràfiques són les persones no pas joves, ha presentat batalla en el sí del Cos d'Adjunts, pretenint que cada hù escrigui el català com li sembli [...]. I el bon poble que s'eduqui amb tal “exemple” obrant i el bon poble que escrigui el català, que estudiï ortografia, amb aquest espill dels de dalt, el bon poble que escrigui com li sembli, perquè aquí no hi ha raons científiques —és cofessat això pel grupu— aquí no hi ha més que el caprici, la buida altivesa, la pedanteria [...].

Es monstuós que un associat reclami com un «dret infranquejable» el que li uneixin els dos cognoms amb una «i» grega i no llatina, simplement perquè aquella «no li agrada».

La campanya de difusió social de la norma es completa amb els discursos i les conferències duts a terme pel mateix Fabra i que LVC recull a les seves pàgines. En ocasions en reporta el text, com és el cas del discurs que va pronunciar Fabra en el marc dels Jocs Florals de Lleida de 1915 (LVC, 17 maig 1915).¹³ I en d'altres, com és el cas de les nombroses conferències que va pronunciar el gramàtic davant de públics molt diversos, LVC s'encarrega d'anunciar-les degudament i d'oferir-ne després una petita crònica. Destaca especialment la visita de Fabra a la redacció de LVC,¹⁴ qui, «a benefici del personal que intervé en la confecció de *La Veu de Catalunya*, va començar un curset de conferències destinades a donar als redactors, col·laboradors i tipògrafs, la deguda seguretat per a seguir sense vacil·lacions les *Normes ortogràfiques*». També tenim constància d'una tanda de lliçons que va oferir Fabra al personal de la Diputació, o de conferències al Centre Autonomista de Dependents i a d'altres centres.

13. Discurs «Literats i gramàtics», recollit a Fabra (1980, p. 135-140).

14. La visita va tenir lloc tan sols dos dies després que apareguessin publicades les *Normes* a LVC.

A banda de les *Normes*, LVC també es va fer ressò de l'activitat de l'IEC, fet que ens permet conèixer l'avenç de la tasca normalitzadora però que sobretot resulta interessant per conèixer el relleu que es donava a la figura de Fabra, així com el grau de difusió de la seva tasca gramatical. Ho veiem a continuació, en relació amb una notícia sobre el *Diccionari Aguiló* (LVC, 21 desembre 1914):

En P. Fabra, que ha refós i elaborat tots els materials de l'inventari Aguiló amb més treball que recullir-los del bell nou, per la seva excessiva modestia, dóna tot el seu gran esforç com anònim.

No sols a l'Institut, sinó d'una manera especial a En P. Fabra, tots els que estimen la llengua catalana i els que es dediquen a la llingüística sabran agrair al devanter dels filòlegs catalans una obra tan meritòria.

O en una altra notícia que informa sobre els diversos projectes en curs de la Secció Filològica (LVC, 16 octubre 1915):

Els materials llegats per l'Aguiló, publicats amb tanta cura per En Fabra, són d'un gran valor pel *Diccionari d'Autoritats* que prepara el mateix Fabra i pel *Diccionari General de la llengua catalana* en el qual col·laboren metòdicament uns cent cinquanta corresponsals escampats per tots els indrets de la nostra terra.

Gràcies a les notícies del diari també tenim coneixement dels estudis de Fabra que apareixen publicats (LVC, 26 desembre 1914):

Butlletí de dialectologia catalana publicat per les Oficines del Diccionari general de la llengua catalana. Gener-juny 1914. El segon número d'aquest *Butlletí* [...] publica una sèrie de treballs interessantíssims sobre el català: la continuació de l'estudi d'En P. Fabra «Els mots àtons en el parlar de Barcelona» [...].

Quan un dels magnes projectes per a la «fixació de l'idioma» (LVC, 14 desembre 1917) arriba al seu terme, LVC no escatima esforços; és així que dedica gairebé una pàgina sencera a la publicació del *Diccionari ortogràfic*, acompanyat d'un retrat de Fabra, «l'eminent filòleg autor del *Diccionari*» (14 desembre 1917):

L'Institut de la Llengua Catalana [...] ha publicat el *Diccionari Ortogràfic*, degut a l'eminent filòleg En Pompeu Fabra, on es fixen [...] les grafies del repertori literari de l'immens lèxic català. El nostre lèxic, que era, de la Renaixença ençà, de fesomia fluctuant, resta avui fixat [...]. Felicitem-nos-en no solament els escriptors i els pedagogs, sinó tots els catalans.

LVC no només es fa ressò en un moment determinat de la publicació de les *Normes* de Fabra, sinó que es converteix en una plataforma de difusió i discussió de la seva obra. Hem vist com a principi de segle la llengua pren un espai impor-

tant a les pàgines de *La Veu* i en fa el seu vehicle d'expansió. En un primer estadi, s'inicia amb la reivindicació de l'estat en què es troba l'idioma; després notem que la publicació de les *Normes* centralitza gairebé la totalitat del discurs lingüístic. I a mesura que la llengua catalana assoleix el grau de normativització necessari, esdevé un autèntic emblema nacional —una eina en mans dels polítics, si es vol—, fet que també es veurà reflectit a les pàgines del rotatiu.

El diari s'erigeix, doncs, en un testimoni revelador de l'època: ens dóna informacions molt valuoses sobre l'acollida de la nova ortografia i les discussions que van fomentar-se en els circuits intel·lectuals del moment. Recull en alguns casos testimonis únics, com hem vist en el cas de les cartes del doctor Vogel i de Rubió i Lluch. *La Veu* —i, en general, la premsa— van esdevenir un portaveu privilegiat de les relacions entre la intel·lectualitat de l'època, gràcies a l'intercavi epistolar que es va entreteixir a les seves pàgines.

D'altra banda, resseguint *La Veu* hem pogut copsar la incidència que va tenir la publicació de les *Normes* i de retruc la figura de Fabra en el panorama de les lletres catalanes de principi de segle. I recollint el testimoni d'un dels seus contemporanis, podríem afirmar que: «Vinticinc anys enrera, deu anys enrera [...] no hauria sigut possible aquesta magna empresa [...], indubtablement ens hauria mancat l'home, el gramàtic formidable que es en Pompeu Fabra».¹⁵

Podem concloure, doncs, que *La Veu* va ser un element clau en la trajectòria de Fabra i en la història del procés de modernització del català. Fabra va trobar en aquesta publicació l'aliat imprescindible per a la difusió de la seva obra lingüística, sobretot si tenim en compte l'abast de què gaudia aquest diari. Pensem que Prudenci Bertrana va enviar una carta a LVC, l'any 1914, perquè en fes difusió, ja que segons ell aquest era el diari «més llegit en terres catalanes» i això li permetia, per tant, «la publicitat convenient a la lletra».¹⁶ No faria falta afegir res més, doncs, per entendre que LVC, es va encarregar, precisament, de donar *veu* i dimensió nacional a l'obra del gramàtic.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- FABRA, Pompeu (1980). «Literats i gramàtics» [1915]. A: *La llengua catalana i la seva normalització*. Ed. a cura de Francesc Vallverdú. Barcelona: Edicions 62.
- GIFREU, Josep (2007). «Pompeu Fabra i la premsa en els processos d'ordenació normativa del català modern». A: ALSINA, Àlex [et al.] [ed.]. *La figura i l'obra de Pompeu Fabra*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra.
- GÓMEZ MOMPART, Josep Lluís (1992). *La gènesi de la premsa de masses a Catalunya (1902-1923)*. Barcelona: Pòrtic.

15. Jaume BOFILL i MATES (1913), «Unitat espiritual», LVC (6 febrer).

16. Vegeu nota 4.

- GRAU, Josep (2006). *La Lliga Regionalista i la llengua catalana (1901-1924)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- MIRACLE, Josep (1998 [1968]). *Pompeu Fabra*. Barcelona: Proa.
- MURGADES, Josep (2007). «Textos desconeguts de Fabra» [2005]. A: MONTSERRAT, Anna; CUBELLS, Olga [ed.]. *Entorn i vigència de l'obra de Fabra. Actes del II Col·loqui Internacional «La lingüística de Pompeu Fabra»*. Valls: Cossetània; Tarragona: Universitat Rovira i Virgili.
- RODERGAS, Josep (1951). *Els pseudònims usats a Catalunya*. Barcelona: Millà.
- SEGARRA, Mila (1985). *Història de l'ortografia catalana*. Barcelona: Empúries. (Les Naus d'Empúries)